

MARIOLA WOJCIECHOWSKA¹

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ORCID: 0000-0002-4589-5501

DARIUSZ ADAMCZYK²

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID: 0000-0002-3083-559X

WARTOŚĆ „DOJRZAŁA MIŁOŚĆ” W SYSTEMIE WARTOŚCI MŁODZIEŻY

THE VALUE OF “MATURE LOVE” IN THE YOUTH’S VALUE SYSTEM

Abstract

As regards the axiological hierarchy, the love-as-a-gift is particularly important in interpersonal relations. It means the value of a person-as-a-gift to another person. The complete experience of love between a man and a woman demands its ethical dimension. Its natural fulfilment is marriage as self-giving. Studies conducted among high school youth with the use of Milton Rokeach’s RVS Scale, confirm that the value of *mature love* in the group of terminal values, and the value of *loving* in the group of instrumental values are highly cherished. The leading (central) position of the analysed values indicates their impact upon young people’s behaviour.

Keywords: the value of “mature love”, hierarchy of values, elements of love, spousal love, marriage

Abstrakt

W aksjologicznej hierarchii szczególnie ważna jest miłość-dar w relacjach międzyosobowych. Chodzi tu o wartość osoby-daru dla osoby. Pełnia przeżycia miłości między mężczyzną i kobietą domaga się jej wymiaru etycznego. Jej naturalnym zaś dopełnieniem jest małżeństwo jako oddanie siebie. Badania młodzieży szkół średnich z wykorzystaniem Skali RVS Milтона Rokeacha potwierdzają wysokie uznanie dla wartości *dojrzała miłość* w grupie wartości ostatecznych oraz dla wartości *kochający* z grupy wartości instrumentalnych. Zajmowanie czołowej (centralnej) lokaty przez analizowane wartości wskazuje na wpływ tych wartości na zachowanie młodych ludzi.

Słowa kluczowe: wartość „dojrzała miłość”, hierarchia wartości, elementy miłości, miłość ob-lubieńcza, małżeństwo

¹ Mariola Wojciechowska – Profesor UJK Kielce, Dziekan Wydziału Pedagogiki i Psychologii. Zainteresowania naukowe: systemy wartości młodzieży i dorosłych, relacje międzygeneracyjne w sferze aksjonormatywnej. E-mail: mariola.wojciechowska@ujk.edu.pl.

² Dariusz Adamczyk – Profesor UP Kraków, Kierownik Katedry Profilaktyki Problemów Społecznych. Zainteresowania naukowe: szeroko rozumiane wychowanie, personalizm, edukacja religijna. E-mail: dar.adam@vp.pl.

WPROWADZENIE

Istnieje wiele rodzajów i odmian miłości. Benedykt XVI pisze: „Mówi się o miłości ojczyzny, o umiłowaniu zawodu, o miłości między przyjaciółmi, o zamięłowaniu do pracy, o miłości pomiędzy rodzicami i dziećmi, pomiędzy rodzeństwem i krewnymi, o miłości bliźniego i o miłości Boga” (Benedykt XVI 2005, 2).

Miłość posiada strukturę aksjologiczną. Ukochana osoba jest dla konkretnego człowieka wyjątkowa, jedyna, niepowtarzalna, niezastępowalna. Już to jest w miłości wartościowe. Ukochana osoba jawi się w swych różnorodnych wymiarach aksjologicznych, chodzi np. o piękno, wdzięk, witalność, mądrość, głębię duchową, inteligencję. Miłość jest swoistą odpowiedzią na całościową wartość, w sposób niepowtarzalny ucieleśnioną w konkretnym człowieku (Stachewicz 1998, 124).

Miłość ściśle wiąże się z pojęciem osoby, której własnością ontyczną jest godność (nabudowana niejako na rozumności, woli i cielesności człowieka). W każdej miłości zawarty jest jej aspekt psychologiczny (miłość-potrzeba) oraz etyczny (miłość-dar). Ten dualizm miłości: potrzeby i daru, przekłada się na dychotomię wymiarów: psychologicznego i etycznego. Pierwszy z nich dotyczy sfery uczuć, doznań, potrzeb psychicznych człowieka. Drugi zaś zawiera element bezinteresowności (Wojtyła 1974, 355). W aksjologicznej hierarchii miłość-dar stoi wyżej. W prawdziwej miłości człowiek zaspokaja konkretne uczucia i przeżycia, w którym to dążeniu zawiera się także wartość bezinteresownego oddania się drugiej osobie, bez czego nie ma rzeczywistej miłości (Chudy 2006, 118-119).

1. WARTOŚĆ MIŁOŚCI JAKO DARU W RELACJACH MIĘDZYOSOBOWYCH

Jedną z istotnych konkretyzacji miłości jest miłość pomiędzy mężczyzną i kobietą. Na bogactwo tej rzeczywistości, jako wzajemnego odniesienia osób, składają się zasadnicze elementy miłości. Pierwszym z nich jest „upodobanie”, które zaczyna się od pewnych cech człowieka, mogą one dotyczyć sfery cielesnej lub psycho-duchowej (Fiolek i Szewczyk 1993, 59-60; Adamczyk 2013a, 59). Jak pisze K. Wojtyła, „podobać się znaczy mniej więcej tyle, co przedstawiać się jako pewne dobro. Kobieta łatwo może znaleźć się w polu widzenia mężczyzny jako swoiste dobro, a on również jako dobro może znaleźć się w jej polu widzenia. (...) Upodobanie zwrócone do osoby drugiej płci stawia tę siłę natury, jaką jest popęd, na poziomie życia osoby” (Wojtyła 2001, 70).

Chociaż przedmiot poznania, czyli mężczyzna czy kobieta, jest konkretny i podpada pod zmysły, to jednak upodobanie pozostaje ściśle związane z poznaniem, zwłaszcza umysłowym. Opiera się ono na wrażeniu, ale nie tylko. Jest tu już pewne zaangażowanie poznawcze, jednak upodobanie nie posiada struktury czysto poznawczej. W upodobaniu biorą udział czynniki pozarozumowe i pozapoznawcze (uczucia i wola). Rozum i wola wzajemnie się przenikają. Naturalnym nastawieniem sfery uczuciowej (doznawanie) jest wyrażanie się w reakcji wzruszeniowo-afektywnej na dobro (Wojtyła 2001, 70-71; Adamczyk 2013a, 59-60).

W związku z tym, że uczucia pojawiają się spontanicznie, upodobanie do danej osoby pojawia się nieraz nagle i nieoczekiwanie. Jest ono właściwie „ślepe”, ponieważ nie chodzi o ujęcie prawdy o przedmiocie, stąd reakcje wzruszeniowo-afektywne mogą zarówno pomagać, jak i przeszkadzać w upodobaniu prawdziwego dobra. Taka sytuacja może być bardzo niebezpieczna dla miłości, ze względu na groźbę jej deformacji. Może nastąpić fluktuacja uczuć. A zatem przy oparciu całego stosunku do danej osoby tylko na reakcji uczuciowej, a nie na prawdzie o osobie, może się okazać, że nie ma w niej owego dobra, jest zaś związane z tym poczucie zawodu (Wojtyła 2001, 73-74). Samo upodobanie jest zatem zbyt słabym fundamentem ontologiczno-etycznym do zbudowania stabilnego związku małżeńskiego, podobnie również do rozpoczęcia współżycia seksualnego, ponieważ stwarza ryzyko niesprostania odpowiedzialności związanej z tą ważną sferą ludzkiego życia (Chudy 2006, 120; Adamczyk 2013a, 60-61).

Przedmiot upodobania (dobro) przedstawia się także jako piękno związane z przeżyciem wartości, na którym opiera się miłość między kobietą a mężczyzną. Chodzi o uwzględnienie całkowitego piękna osoby, a nie tylko tego, co w człowieku jest widzialne i zmysłowe. Oprócz zatem piękna zewnętrznego trzeba umieć odkryć również piękno wewnętrzne i tu przede wszystkim kierować swoje upodobanie (Wojtyła 2001, 73-75; Adamczyk 2013a, 61-62).

Kolejnym elementem miłości między kobietą a mężczyzną jest pożądanie, które często ujawnia się w niej najmocniej. W związku z tym, że człowiek jest bytem ograniczonym i niewystarczającym sobie, dlatego potrzebuje innych bytów. Stąd wynika przynależność pożądania do istoty miłości między kobietą a mężczyzną (Wojtyła 2001, 75; Adamczyk 2013a, 62). Jest to związane z rozkoszowaniem się drugą osobą, którego szczytem jest doświadczenie rozkoszy zmysłowej i pozwala człowiekowi doświadczyć najwyższej błogości (Wojtkun 2006, 7; Adamczyk 2018, 89-90).

Mężczyzna potrzebuje kobiety, kobieta zaś mężczyzny, niejako dla uzupełnienia swojego bytu. Ta ontyczna potrzeba, wynikająca ze zróżnicowania płciowego, daje o sobie znać za pośrednictwem popędu seksualnego. Na tym podłożu może dojrzewać miłość osoby do osoby. K. Wojtyła wyjaśnia, że miłość „wypływa bowiem z potrzeby, a zmierza do znalezienia dobra, którego brak. Takim dobrem jest kobieta dla mężczyzny, a mężczyzna dla kobiety. (...) Zachodzi jednak głęboka różnica pomiędzy miłością pożądania (*amor concupiscentiae*) a samym pożądaniem (*concupiscentia*), zwłaszcza zmysłowym. Pożądanie zakłada odczucie zmysłowe jakiegoś braku, które to przykre odczucie mogłoby zostać usunięte za pośrednictwem określonego dobra. W ten sposób np. mężczyzna może pożądać kobiety; osoba występuje wówczas jako środek do zaspokojenia pożądania” (Wojtyła 2001, 75-76).

W dojrzałej miłości nie chodzi z pewnością o samo pożądanie. Prawdziwa miłość nie czyni z osoby przedmiotu użycia (Fiolek i Szewczyk 1993, 60; Puliowski 2003, 7; Adamczyk 2013a, 63; Kalisz 2020). Pożądanie może być istotnym

zagrożeniem dla prawidłowej relacji osobowej między kobietą a mężczyzną. Skoncentrowanie się na „posiadaniu” osoby może wywołać postawę jej uprzedmiotowienia, w celu zaspokojenia własnej potrzeby seksualnej. Innym zagrożeniem jest skłonność do zastąpienia niejako wielowymiarowej istoty miłości samą tylko techniką zaspokojenia seksualnego. Najwyższe nawet zadowolenie ze współżycia seksualnego nie wyczerpuje zawartości treściowej miłości, osoba ludzka zawsze bowiem odczuwa duchową potrzebę transcendencji, która jest zawarta w miłości-darze (Chudy 2006, 120-121).

Człowiek jako osoba ludzka najpełniej realizuje właściwy sobie potencjał przez miłość prawdziwą, która zwraca się do prawdziwego a nie pozornego dobra w sposób odpowiadający jego naturze. W ten sposób następuje wypełnienie jego istnienia. Taka miłość pomiędzy kobietą a mężczyzną wydoskonala człowieka. Niestety, przeciwne skutki powoduje miłość fałszywa, która albo zwraca się do pozornego dobra, albo do dobra prawdziwego, ale w sposób sprzeczny z naturą człowieka. Miłość fałszywa jest niepełna. Taka jest miłość między kobietą a mężczyzną, która ogranicza się tylko do pożądania. Sama też miłość pożądania nie wyczerpuje w pełni miłości między osobami. Nie wystarczy pragnąć osoby jako dobra dla siebie, potrzeba też pragnąć jej dobra, co można określić mianem życzliwości, co stanowi kolejny aspekt miłości (Wojtyła 2001, 77; Adamczyk 2013a, 63-64).

Życzliwość to bezinteresowność w miłości. „Przez życzliwość przybliżamy się najbardziej do tego, co stanowi «czystą istotę» miłości. Taka też miłość najbardziej doskonalą swój podmiot, najpełniej rozwija zarówno jego istnienie, jak i istnienie tej osoby, do której się zwraca” (Wojtyła 2001, 78). Miłość w tym aspekcie jest nacechowana etycznym porządkiem daru. Łączy się z tym często uczucie sympatii, które w naturalnym rozwoju miłości przechodzi w przyjaźń. A zatem następuje przejście wymiaru subiektywnego w dziedzinę wartości obiektywnych. W pełnej miłości potrzeba sympatii i życzliwości. Sama sympatia bez życzliwości byłaby egzaltowana i „kapryśna”. A życzliwość bez sympatii byłaby tylko racjonalna (Chudy 2006, 122). Miłość kobiety i mężczyzny, dojrzewając, powinna być coraz bardziej przepełniona życzliwością (Wojtyła 2001, 78; Stachewicz 1998, 130-131; Adamczyk 2013a, 64).

Miłość wydarza się pomiędzy osobami, z natury swej domaga się zatem wzajemności, co jest kolejnym elementem miłości. Miłość mężczyzny i miłość kobiety zespala się ze sobą, tworząc jedną całość. Zaangażowane są tu dwie osoby, istotny jest stosunek „ja” do „my”. Miłość jednej osoby nie wystarczy. Byłaby to miłość jednostronna, nazywana nieodwzajemnioną. Ta zaś nie posiada obiektywnej pełni, którą daje wzajemność. Miłość obustronna jest podstawą do budowania z dwóch „ja” jednego „my”. Taka jest naturalna dynamika miłości. Jednak do zaistnienia owego „my” nie wystarczy sama tylko miłość obustronna (to nadal tylko dwa „ja”). Do zaistnienia owego „my” potrzeba właśnie wzajemności (Stachewicz 1998, 120-121; Wojtyła 2001, 78-79; Adamczyk 2013a, 64-65; Kalisz 2020).

Wzajemność nie wyklucza oczywiście bezinteresowności. Ponadto we wzajemności ma miejsce pełne zaspokojenie treści miłości-pożądania między kobietą a mężczyzną. Zostaje bowiem dokonana niejako synteza miłości-pożądania i miłości życzliwej. Trzeba jednak zaznaczyć, że konieczne do tego jest wniesienie przez obydwie osoby miłości osobistej o pełnej wartości etycznej. Do osiągnięcia wzajemności dojrzałej, o cechach gruntownej stałości i pewności, potrzebna jest zatem miłość-cnota, nie wystarczy tylko pożądanie nastawione na użycie i szukanie przyjemności. Dopiero wtedy można zasadnie tłumaczyć zaufanie do drugiej osoby, co uwalnia jednocześnie od podejrzeń i zazdrości (Wojtyła 2001, 80-81; Adamczyk 2013a, 65).

W kontekście miłości mężczyzny i kobiety warto jeszcze wrócić do zagadnień sympatii i przyjaźni. Słowo „sympatia” oznacza „współdoznawanie”. Jest tu uwytatniony element pewnej bierności (doznawanie). Sympatia jest tym, co „dzieje się” pomiędzy osobami, nie jest zatem ich dziełem, aktem woli. Wola człowieka nie odgrywa tu właściwej jej roli (Fiołek i Szewczyk 1993, 60; Wojtyła 2001, 83; Adamczyk 2013a, 65). Stąd „miłość pomiędzy kobietą a mężczyzną nie może pozostawać na poziomie samej sympatii, ale musi się stawać przyjaźnią. W przyjaźni bowiem – inaczej niż w samej sympatii – rozstrzygający jest udział woli. Ja chcę dobra dla ciebie, tak jak chcę go dla siebie samego, dla mojego własnego «ja»” (Wojtyła 2001, 84). Występuje tu życzliwość („ja chcę dobra dla ciebie”), a także zdwojenie „ja” uwytatniające moment osobowego zjednoczenia.

W sympatii wola jedynie przyzwala, w przyjaźni zaś sama się angażuje. Przyjaźń stanowi głębsze zjednoczenie osób. Zawiera bowiem dojrzały wybór osoby, do której się zwraca (Fiołek i Szewczyk 1993, 62). Do zaistnienia przyjaźni potrzebna jest jednak sympatia, która stwarza odpowiednie ku temu warunki. I jak już zaistnieje, aby mogła posiadać wyrazistość uczuciową. Ważne jest dojrzewanie od sympatii ku przyjaźni, ale i ciągle dopełnianie przyjaźni sympatią (Wojtyła 2001, 84-66; Adamczyk 2013a, 66).

Brak wytworzenia więzi przyjaźni w okresie narzeczeństwa powoduje, że w małżeństwie tym zabraknie psycho-duchowej łączności (Fiołek i Szewczyk 1993, 62). Istotną rolę może tu odegrać koleżeństwo pomiędzy kobietą a mężczyzną, które nie opiera się przede wszystkim na uczuciach, lecz na podstawach obiektywnych, takich jak wspólnie wykonywana praca, wspólne zainteresowania. Koleżeństwo może okazać się pożyteczne i pomocne w procesie rozwoju sympatii w przyjaźń, wprowadza bowiem przestrzeń pewnej wspólnoty obiektywnej, czego nie umożliwiała sympatia. Pozwala to na zobiektywizowanie profilu miłości, aby nie była ona niepełna (Wojtyła 2001, 86-87; Adamczyk 2013a, 67).

Dopełnieniem wszystkich aspektów dojrzałej miłości między mężczyzną a kobietą jest miłość oblubieńcza, która polega na oddaniu siebie samego, własnej osoby. Jest to coś o wiele więcej niż upodobanie, pożądanie, czy nawet życzliwość. „Dać siebie” to coś o wiele więcej niż „chcieć dobra”. Miłość oblubieńcza w relacji międzyosobowej wzajemności powoduje, że powstaje wzajemne oddanie się osób

(Fiołek i Szewczyk 1993, 62; Chudy 2006, 122; Szyran 2006, 153-164; Adamczyk 2013a, 67).

Nie chodzi tu z pewnością o oddanie w porządku natury i w znaczeniu fizycznym, osoba bowiem ze swej istoty jest nieprzekazywalna i nie może być czyjąś własnością, lecz o porządek miłości i znaczenie moralne (Woroniecki 1995, 196-206; Buttiglione 1996, 151-160; Kupczak 1999, 79-88). Owo oddanie świadczy o szczególnej dynamice osoby oraz o prawach związanych z jej istnieniem i rozwojem osobowościowym. Na tym polega najpełniejsza forma miłości. Wtedy „ja” dane drugiemu człowiekowi lub Bogu, nie niszczy się, nie dewaluje, lecz rozwija się, ubogaca w znaczeniu ponadfizycznym (Wojtyła 2001, 89; Adamczyk 2013a, 67-68).

Formy realizacji tej miłości mogą być rozmaite, np.: matki wobec dzieci, lekarza wobec chorych, nauczyciela wobec uczniów, duszpasterza wobec wiernych – i w tych przypadkach wystarczy chcieć dobra dla tych, względem których się je spełnia. Nie stosuje się tu jednak określenia „miłość oblubieńcza”. Ta bowiem łączy się z oddaniem osoby, które zachodzi tylko w określonych przypadkach i dokonuje się w relacji człowieka do Boga (w kapłaństwie czy w życiu zakonnym) oraz w szczególnej relacji człowieka do człowieka – w małżeństwie. Miłość mężczyzny i kobiety prowadzi do wzajemnego oddania się sobie w małżeństwie. Owo oddanie jest konieczne ze strony kobiety i ze strony mężczyzny – ku sobie wzajemnie. Bez tego zachodzi niebezpieczeństwo przedmiotowego potraktowania drugiej osoby (Wojtyła 2001, 89-91; Styczeń 1982, 362; Adamczyk 2013a, 68).

Dla jasności należy podkreślić, że owo wzajemne oddanie się kobiety i mężczyzny w małżeństwie wyklucza w sensie moralnym równoczesne oddanie się któregokolwiek z małżonków innej osobie w taki sam sposób. K. Wojtyła pisze: „Moment seksualny odgrywa w kształtowaniu się miłości oblubieńczej szczególną rolę. Współżycie seksualne sprawia, że zacieśnia się ona do jednej pary osób, choć równocześnie zyskuje na specyficznej intensywności. W takim też tylko zacieśnieniu może się ta miłość tym pełniej otworzyć ku nowym osobom, które z natury są owocem miłości małżeńskiej mężczyzny i kobiety” (Wojtyła 2001, 91).

Oddanie seksualne nie może zatem dokonywać się w oderwaniu od oddania osobowego. Płciowość „urzeczywistnia się w sposób prawdziwie ludzki tylko wtedy, gdy stanowi integralną część miłości, którą mężczyzna i kobieta wiążą się ze sobą aż do śmierci. Całkowity dar z ciała byłby zakłamaniem, jeśliby nie był znakiem i owocem pełnego oddania osobowego, w którym jest obecna cała osoba, również w swym wymiarze doczesnym. Jeżeli człowiek zastrzega coś dla siebie lub rezerwuje sobie możliwość zmiany decyzji w przyszłości, już przez to samo nie oddaje się całkowicie” (Jan Paweł II 1981, 11).

Miłość kobiety i mężczyzny nie może zostać pozbawiona głębi oddania osobowego i gruntownego zaangażowania, pozbawiona zostałaby wtedy swej istoty. Pozostałość byłaby natomiast całkowitym zaprzeczeniem miłości, którego to stanu rzeczy krańcowym przedłużeniem jest prostytutka (Wojtyła 2001, 115; Styczeń 2005, 43-54; Adamczyk 2013b, 240).

Istota miłości oblubieńczej zawarta jest we wzajemnym oddaniu osób. Oddanie oraz jednocześnie przyjęcie oddania jest możliwe przy rzetelnej afirmacji wartości osoby, zarówno własnej, jak i tej, której człowiek oddaje siebie i którą jako dar dla siebie przyjmuje. Ściśle wiąże się z tym kwestia dokonania wyboru i odpowiedzialności, będącej odpowiedzialnością za miłość, jak również za osobę. Wartości osoby są dopiero niejako podporządkowane wartości seksualne, które nie mogą stanowić motywu jedynego, ani nawet pierwszorzędного (Wojtyła 2001, 116-118; Jan Paweł II 1994, 12; Dziewiecki 2003, 13; Adamczyk 2013b, 240-245).

Dojrzała miłość międzyosobowa kobiety i mężczyzny jest ostatecznie ukierunkowana na Boga, który jest jej źródłem oraz celem (Paweł VI 1968, 8). Taka miłość nie jest oczywiście czymś od razu gotowym, lecz jej dojrzałość zależy od zaangażowania osobowego tego konkretnego mężczyzny i tej konkretnej kobiety. W ten sposób miłość międzyosobowa nie tyle „jest”, co raczej ciągle „staje się” i jest zadana współmałżonkom. W codzienności zatem człowiek powinien nieustannie kształtować w sobie postawę bezinteresownego dawcy, w perspektywie afirmacji osoby (Domagalski 1992; Wojtyła 2001, 123-124; Półtawska 2010, 14-21; Adamczyk 2013b, 246-248; 2015, 271).

W miłości małżeńskiej nie chodzi o jakiś zwykły impuls popędu czy uczucia, lecz przede wszystkim o świadomą i odpowiedzialną decyzję. Miłość ta ma być przeżywana jako wzajemne obdarowywanie się sobą, przejawiające się w gestach, słowach, uczuciach, a w sposób najbardziej intymny – poprzez akt małżeński. Nie wyczerpuje się ona w samej wspólnotcie małżonków, lecz skierowana jest niejako ku swemu przedłużeniu, ku wzbudzeniu nowego życia i przekazywaniu daru miłości. Małżeństwo z natury jest skierowane ku płodzeniu i wychowywaniu potomstwa (Paweł VI 1968, 9; Domagalski 1992, 10-11; Adamczyk 2015, 272-273).

Wychowanie jak i samowychowanie ku dojrzałej miłości ma znaczenie rodzinne, a jednocześnie w dużej mierze wpływa na kształt wszystkich dziedzin życia (Szyran 2003, 156). Miłość dojrzała jest miłością wychowującą, czego uczy Bóg, zwłaszcza w Jezusie Chrystusie. Nie wystarczy zatem precyzyjnie wyjaśniać, czym jest dojrzała miłość, ani też zachęcać do podjęcia wysiłku uczenia się miłości, lecz przede wszystkim trzeba kochać (Dziewiecki 2001, 343-344). Wzrastanie w takiej dojrzałej miłości jest również jednym z najważniejszych zadań współczesnej pedagogiki.

2. ZAŁOŻENIA BADAWCZE

Na kanwie powyższych treści dotyczących dojrzałej miłości jako osobowego daru jawi się pytanie o uznanie, z jakim współczesna młodzież odnosi się do tej wartości. Wartości stanowią istotny obszar rozważań teoretycznych oraz dociekań empirycznych, czego przykładem są dokonania wybitnych socjologów, pedagogów, psychologów (Ingarden 1996; Kłoskowska 1972; Furmanek 1995; Ossowski 2000; Mariański 2012; Olbrycht 2002). Cenione przez człowieka wartości stają się

bowiem źródłem celów życiowych jednostki oraz wyboru drogi realizacji osobistych zamierzeń³. Eksplorowanie obszaru badań umożliwia wygenerowanie nowych idei, ale także wyjaśnienie znaczenia określonych uwarunkowań mających wpływ na zachowanie i stan człowieka (Pilch i Bauman 2001, 22-23). Zasadniczym zamiarem prezentowanych badań było określenie hierarchii wartości młodzieży i jej rodziców, co umożliwiło następnie potwierdzenie spójności systemu wartości młodzieży z systemem wartości ich rodziców (Wojciechowska 2008a; Wojciechowska 2008b; Wojciechowska 2011; Wojciechowska, Zboina i Świercz 2017, Wojciechowska, Zboina i Góral-Półrola 2018)⁴. Przyjęte cele badań zrealizowane zostały z wykorzystaniem Skali Wartości (RVS) Milтона Rokeacha w polskiej adaptacji Piotra Brzozowskiego (Brzozowski 1987, 83) oraz kwestionariusza wartości „100 zdań – 100 opinii” Mirosława J. Szymańskiego. W rezultacie podjętych badań uzyskano bardzo obszerny zbiór danych, z którego na użytek niniejszego tekstu wybrano dane pochodzące z zastosowania Skali RVS Milтона Rokeacha w grupie młodzieży.

Opisywana skala wartości miała kilka wersji, różniły się one: liczbą wartości, krótkimi określeniami definicyjnymi, zawartością treściową oraz procedurą badań (Jaworska, Matczak i Bitner 2011, 29-30). W aktualnej wersji narzędzia ujętych jest 36 wartości, w tym 18 stanowi zbiór wartości autotelicznych i 18 – wartości instrumentalnych. Wartości ostateczne stanowią ponadsytuacyjne cele ludzkiego życia, wśród których znajdują się intrapersonalne (koncentrujące się na jednostce) i interpersonalne (koncentrujące się na społeczeństwie). Z kolei w grupie wartości instrumentalnych M. Rokeach wyróżnił moralne odnoszące się do stosunków interpersonalnych oraz kompetencyjne o bardziej osobistym wymiarze. Zadaniem badanego jest porangowanie ujętych w narzędziu kategorii, tym samym wyrażenie swojego przekonania, co dla niego jest godne pożądania.

Skala RVS jest wykorzystywana w badaniach dotyczących wartości i ich hierarchii, stwarza ponadto podstawę do określania tzw. mocy regulacyjnej poszczególnej wartości. Im wyższe usytuowanie danej wartości względem pozostałych, tym większy jest jej wpływ na zachowanie człowieka oraz większa częstość zachowań związanych z daną wartością (Rokeach 1968). Value Survey była wykorzystywana przez wielu autorów i nadal cieszy się uznaniem w naukach społecznych. Zastosowanie tego narzędzia w prezentowanych badaniach umożliwiło porównanie uzyskanych wyników z rezultatami badań innych badaczy.

Uznawanie badanych wartości zostało odniesione do charakterystyk społecznych badanych (zmienne osobnicze i charakterystyki społeczne w tym: płeć, wiek, miejsce nauki, wykształcenie, miejsce zamieszkania). W badaniach wyróżniono ponadto zmienną kontrolną na cele autoewaluacji zebranego materiału,

³ Procedura badań, których wyniki w tym miejscu są prezentowane, opisała M. Wojciechowska (Wojciechowska 2018, 65-84).

⁴ Cytowane badania wpisują się w dorobek własny Marioli Wojciechowskiej, stanowią kontynuację badań nad spójnością wartości w relacjach międzygeneracyjnych od 1994 roku.

która dotyczyła poczucia pewności co do zgodności z własnym zadaniem (skala procentowa – od zera do 100%). Badania przeprowadzono w 2017 roku wśród uczniów szkół ponadgimnazjalnych i ich rodziców w województwie świętokrzyskim. W tym miejscu zostaną przedstawione te dane, które dotyczą odniesienia się młodzieży do wartości „dojrzała miłość” oraz, dla uzupełnienia, do wartości „kochający”.

Za teren badań przyjęto szkoły ponadgimnazjalne (w tym licea, technika i zasadnicze szkoły zawodowe) zlokalizowane w województwie świętokrzyskim. Operat próby pozyskano z Kuratorium Oświaty w Kielcach. Badaniami objęto 1055 uczniów, w większości zamieszkujących środowiska wiejskie (65,0%), rozkład płci był zbliżony (47,2% dziewcząt, 51,9% chłopców, reszta: brak danych). Badania przeprowadzono w każdym powiecie województwa świętokrzyskiego, w 12 liceach publicznych, 14 technikach i 5 ZSZ. Próba badawcza ma walory prób kwotowych. Badania przeprowadzono w ponad co piątej placówce publicznej w województwie. Najliczniejszą grupą byli uczniowie w wieku 17 lat (72,4%), pozostali byli w wieku 18 lat (21,4%), W badaniach uczestniczyli ponadto uczniowie starsi: 19-letni (1,4%) oraz 20-letni (0,3%), reszta: brak danych. Jak wcześniej wspomniano, badaniami objęto również rodziców uczniów (zastosowano tę samą procedurę co w grupie uczniów), wyniki uzyskane stanowiły podstawę do orzekania o spójności wartości uczniów i ich rodziców. Kwestia ta jednak nie została opisana w niniejszym tekście, w tym miejscu skoncentrowano się na uznawaniu analizowanych wartości przez uczniów. Całość materiału empirycznego zawiera praca Marioli Wojciechowskiej (Wojciechowska 2018). Uzyskany materiał empiryczny opracowano z wykorzystaniem pakietu statystycznego SPSS/PC. W badaniach wykorzystano pomiar rangowy, stąd też w obliczeniach zastosowano mediany kontrolujące średnie.

3. WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

Z obszaru wyników pochodzących z zastosowania wspomnianej Skali Wartości RVS analizie poddano „dojrzałą miłość (bliskość seksualna i duchowa)”, mieszczącą się w grupie wartości ostatecznych. Dla wzmocnienia analizy zwrócono uwagę na wartość „kochający (czuły, delikatny)” przypisaną do grupy wartości instrumentalnych oraz uzupełniono o uwarunkowania społeczno-kulturowe wymienionych wartości. Hierarchię wartości ostatecznych i instrumentalnych w grupie badanych uczniów prezentuje poniższa tabela 1.

Tabela 1. Statystyki rozkładów wartości wg RVS w zbiorowości badanych uczniów (N=1055).

Wartości ostateczne	Me	M	Wartości instrumentalne	Me	M
bezpieczeństwo narodowe	10	10,1	ambitny	6	6,8
bezpieczeństwo rodziny	4	5,3	czysty	9	9,2
dojrzała miłość	7	7,9	intelektualista	10	9,5
ekscytujące życie	12	10,9	kochający	6	7,1
mądrość	7	8,1	kulturalny	9	9,2
Poczucie dokonania czegoś	11	10,5	logiczny	11	10,8
pokój na świecie	10	10,0	lojalny	8	8,5
prawdziwa przyjaźń	7	8,0	niezależny	10	9,9
przyjemność	10	9,7	o szerokich horyzontach	11	10,8
równość	10	10,1	obdarzony wyobraźnią	12	11,0
szacunek	7	7,7	odpowiedzialny	8	8,2
świat piękna	14	12,9	odważny	10	9,5
uznanie społeczne	12	11,3	opanowany	11	10,7
wewnętrzna harmonia	11	11,0	posłuszny	13	11,8
wolność	8	8,2	sprawny	12	11,0
wygodne życie	11	10,8	uczciwy	6	7,4
zbawienie	13	12,1	uczynny	9	9,7
zdrowie	4	5,5	wyrozumiały	9	9,5

Legenda:

- na teoretycznej skali od 1 do 18, gdzie 1 – pierwsza, najważniejsza ranga
 - Me – mediana, M – średnia rang po zaokrągleniu
 - w kolejności zadanej kwestionariuszem RVS
- (Badania własne, Wojciechowska 2018, 152)

Do analizy uwzględniono wartości średniej (M), według której, zgodnie z koncepcją M. Rokeacha, jako centralne wartości ostateczne uczniowie uznali „bezpieczeństwo rodziny”, „zdrowie”, „szacunek”, „dojrzałą miłość”, „prawdziwą przyjaźń”, „mądrość”, „wolność”, „przyjemność”, „pokój na świecie”. Jako mniej ważne, które należy uznać za Autorem Skali za peryferyjne, badani wskazali: „równość”, „bezpieczeństwo narodowe”, „poczucie dokonania czegoś”, „wygodne życie”, „ekscytujące życie”, „wewnętrzną harmonię”, „uznanie społeczne”, „zbawienie”. Dane niebicie wskazują, że wartością najmniej cenioną przez młodzież jest „świat piękna”. Z kolei na szczycie wartości instrumentalnych zostały ułożone kolejno wartości: „ambitny”, „kochający”, „uczciwy”, „odpowiedzialny”, „lojalny”, „czysty”, „kulturalny”, „wyrozumiały”, „odważny”. Na dalszych miejscach ułożono wartości: „intelektualista”, „uczynny”, „niezależny”, „opanowany”, „o szerokich horyzontach”, „logiczny”, „sprawny”, „obdarzony wyobraźnią”. Wartością najniższą cenioną przez badanych uczniów jest wartość „posłuszny”.

Opisywana wartość ostateczna „dojrzała miłość” na skali pierwotnej RVS zajmuje trzecią pozycję, dość wysoko została także oceniona przez badanych uczniów

– czwarta pozycja ($Me=7$, $M=7,9$). Podobne spostrzeżenia nasuwają się w odniesieniu do wartości „kochający” (Skala RVS – czwarta pozycja w hierarchii, w badaniach własnych – pozycja druga: $Me=6$, $M=7,1$). Przywołanie ułożenia wartości „dojrzała miłość” i „kochający” na skalach pierwotnych wynika z zamiaru skontrolowania, czy jest zmiana w stosunku do kolejności zadanej kwestionariuszem. Można więc stwierdzić o podobieństwie klasyfikowania „dojrzałej miłości” i wartości „kochający” przez badaną młodzież w odniesieniu do innych zbiorowości badanych. Nie jest to więc jakaś bardzo przypadkowa grupa badanych osób, które reagują na ten kwestionariusz inaczej, co jest dowodem na trafność pomiaru. Generalnie można także wskazać, biorąc pod uwagę rangi przypisane poszczególnym wartościom, na „naruszenie” porządku wartości wyznaczonego kwestionariuszem RVS (Wojciechowska 2018, 160-163).

Z uwagi na ograniczoną objętość artykułu prezentacja danych będzie ograniczona do omówienia wyników, bez odwołania do tabel. Uzyskane rozkłady wartości rozpoznano pod względem współzależności. Z uwagi na pomiar i rozkłady cech zastosowano metodę korelacji Spearmana. Zauważa się, że związki korelacyjne w grupie wartości ostatecznych w całej skali są zarówno dodatnie, jak i ujemne, niskie i umiarkowane. Wartość „dojrzała miłość” zajmuje czwartą lokatę i koreluje wyrażnie i ujemnie z wartością 10. tj. „równość” ($-0,167$), 11. czyli „szacunkiem” ($-0,153$), 13. tj. „uznaniem społecznym” ($-0,166$) oraz 15. czyli „wolnością” ($-0,153$). Z kolei wartość „kochający” została przez badanych ułożona bardzo wysoko – na drugiej pozycji i koreluje z wartością z pozycji 12. – „odważny” ($-0,155$) oraz 15. – „sprawny” ($-0,183$) (Wojciechowska 2018, 165-166).

Jak widać, „miłość” jako wartość, a także podstawowa emocja odczuwana i wyrażana przez człowieka, stanowi dla badanych sferę intensywnych osobistych przeżyć, nie jest ponadto wiązana z oceną i aprobatą ze strony otoczenia. Podobne spostrzeżenia nasuwają się w odniesieniu do nadawania znaczenia „czułości” i „delikatności”.

Przedstawione powyżej charakterystyki zostały wzmocnione wyróżnionymi w badaniach zmiennymi (zmienne osobnicze i charakterystyki społeczne): płeć, wiek, typ szkoły, do jakiej uczęszcza uczeń, miejsce zamieszkania. W badaniach nad wartościami w perspektywie społecznej wymienione zmienne są uznawane przez wielu autorów. Wyróżnione zmienne odniesiono do problemu szczegółowego w brzmieniu: Na ile kontekst społeczno-edukacyjny różnicuje systemy wartości badanych uczniów? Dla celów autoewaluacji posłużono się zmienną kontrolną – współczynnik pewności wyborów (WPW), tj. oceną stopnia odczucia własnej pewności co do zgodności z własnym zdaniem udzielonych przez siebie wszystkich odpowiedzi.

Dane dowodzą braku zróżnicowania uznawania wartości „dojrzała miłość” ze względu na płeć, miejsce zamieszkania oraz typ szkoły. Zatem można stwierdzić, że młodzi badani stanowią grupę jednorodną w odniesieniu do analizowanej wartości, ale także w odniesieniu do pozostałych wartości Skali RVS. Zróżnicowanie pojawia się natomiast w przypadku skali wartości „kochający”, reprezentującej

skalę wartości instrumentalnych. W tym przypadku zauważa się zróżnicowanie z uwagi na płeć (kobiety: $Me=5$, mężczyźni: $Me=7$), wiek badanych (18 lat i więcej: $Me=5$, 17 lat i mniej: $Me=6$) oraz typ szkoły (licea ogólnokształcące: $Me=5$, technika: $Me=6$, zasadnicze szkoły zawodowe: $Me=9$). Zatem kobiety, uczniowie starsi wiekiem oraz uczący się w liceum ogólnokształcącym nieznacznie wyżej uznają wskazaną wartość. Podobne spostrzeżenia nasuwają się, gdy weźmie się pod uwagę zmienną kontrolną: współczynnik pewności wyborów (WPW). Umożliwiła ona ocenę stopnia odczucia własnej pewności co do zgodności z własnym zdaniem udzielonych przez siebie odpowiedzi (w procentach, od zera do 100%). Wysoka pewność dotycząca własnych ocen (100%) przekłada się na wyższe cenie wartości „dojrzała miłość” ($Me=6$) (umiarkowana pewność (od 50% do 80%) – $Me=7$). Wynik ten należy uznać za potwierdzenie dojrzałości sądów badanych oraz wyraz dążenia młodzieży do utrwalania analizowanych wartości.

PODSUMOWANIE

Właściwym przedmiotem miłości między mężczyzną a kobietą jest osoba i to ona powinna podlegać afirmacji. Wartość „dojrzała miłość” jest tu związana z uchwyceniem oraz odpowiedzialnym przeżyciem należących do jej istoty poszczególnych aspektów: upodobania, pragnienia (pożądania), życzliwości, sympatii, przyjaźni, wzajemności, a także oblubieńczości. Poszczególne aspekty miłości różnią się od siebie, lecz nie wykluczają się. Raczej są w stosunku do siebie komplementarne. Miłość między kobietą a mężczyzną różni się od innych form miłości. Jej naturalnym dopełnieniem, ale i niejako początkiem ku dojrzałości, jest małżeństwo (oddanie siebie). Ma to związek z wyborem i odpowiedzialnością za miłość, a w tej perspektywie za osobę.

Zgodnie z założeniem M. Rokeacha wartości wywodzą się z kultury, społeczeństwa i jego instytucji oraz z osobowości człowieka i manifestują się w wielu zjawiskach (Brzozowski 1987, 83), co znajduje potwierdzenie w przytoczonym w ogólnym zarysie uzyskanym materiale empirycznym. Badani wysoką rangę nadają wartościom osobistym (w tej grupie mieści się „dojrzała miłość”) oraz moralnym (grupa wartości uwzględniająca wartość „kochający”) (Brzozowski 1987, 88). Centralne ułożenie przez młodzież wartości „dojrzałej miłości (bliskości seksualnej i duchowej)” oraz „kochający (czuły i delikatny)” wskazuje na trwałość przekonań na nich opartych i duże prawdopodobieństwo wysokiej częstotliwości odpowiadających im zachowań. Młodzież stoi na stanowisku, że „dojrzała miłość” umożliwia pokonywanie wielu życiowych trudności i zasługuje na trwanie niezależnie od uwarunkowań zewnętrznych. Młodzież wyraża także pragnienie poczucia bezpieczeństwa psychicznego.

Uzyskane wyniki badań własnych należy odnieść do rezultatów badań innych autorów. W odniesieniu do „dojrzałej miłości” są one zgodne z badaniami M. Czerwińskiej-Jasiewicz, potwierdzono bowiem wysokie uznanie dla omawianej wartości, także jeśli chodzi o nadawanie jej wyższej rangi przez starszą mło-

dzień (17-18-letnią). Różnice dostrzega się natomiast w odniesieniu do wartości „kochający”, w badaniach cytowanej Autorki jest najwyżej cenioną wartością (Czerwińska-Jasiewicz 2005, 64-65). Zbliżone wyniki uzyskał także J. Ciecuch. Zarówno wartość „dojrzała miłość” jak i „kochający” zajmowały wysokie lokaty w hierarchiach wartości młodzieży i nie były zróżnicowane płcią oraz wiekiem (Ciecuch 2007).

Równie wysoką rangę (czwartą) osiągnęła „dojrzała miłość” w badaniach U. Sokal z udziałem młodych kobiet (20-34 lata), zaś wartość „kochający” w badaniach cytowanej Autorki uzyskała rangę najwyższą zarówno w grupie kobiet, jak i mężczyzn (Sokal 2001, 168-169).

Interesujące dla dyskusji wyników badań własnych są rezultaty uzyskane przez B. M. Nowak (badania wśród osób wykluczonych społecznie wskutek powrotu do przestępstw). W tym przypadku wartość „dojrzała miłość” ułożona została na wysokim drugim miejscu, co Autorka tłumaczy przeżyciami związanymi z rozłąką z rodziną oraz niespełnieniem potrzeby bliskości i odpowiedzialnych relacji intymnych. Wartość ta silnie koreluje z wartością „kochający” (Nowak 2017, 149-150).

Obserwacje hierarchii wartości przez M. Czerniawską podobnie potwierdzają wysokie uznanie dla wartości „dojrzała miłość” oraz „kochający” (Czerniawska 2016, 144-145). Zgodność wyników badań można odnaleźć także w rezultatach pracy K. Gerca (badania wśród adolescentów zagrożonych uzależnieniem od środków psychoaktywnych (Gerc 2010, 99-100)).

W świetle przytoczonych powyżej badań wskazanych autorów można konstatować, że wyniki uzyskane w badaniach własnych nie odbiegają od innych. Są także zapowiedzią tego, jak młodzi badani będą włączać się w pełnienie ról w dorosłym życiu. Z uwagi na nadawanie dużego znaczenia wartościom interpersonalnym i intrapersonalnym należy sądzić, że działania młodzieży będą zmierzać między innymi także do umacniania własnej sfery duchowej. Uzyskane wyniki badań przedstawione w niniejszym opracowaniu dostarczają aktualnej wiedzy o wartościach cenionych przez młodzież i stanowią ważną podstawę do podejmowania adekwatnych działań wychowawczych w celu zapobiegania kształtowaniu się niewłaściwych postaw społeczno-moralnych. Zebrane informacje mogą być pomocne nie tylko jako materiał diagnostyczny, ale też dający obraz na przyszłość.

BIBLIOGRAFIA:

- Adamczyk, Dariusz. 2013a. Istota miłości mężczyzny i kobiety w świetle analizy metafizycznej na podstawie rozprawy Karola Wojtyły „Miłość i odpowiedzialność”. *Zeszyty Formacji Katechetów*, 13, 2 (50), 59-70.
- Adamczyk, Dariusz. 2013b. Miłość mężczyzny i kobiety w świetle analizy etycznej na podstawie rozprawy Karola Wojtyły „Miłość i odpowiedzialność”. *Atheum Kapłańskie*, 161, 2 (627), 238-250.

- Adamczyk, Dariusz. 2015. Etyczno-moralne aspekty przekazywania życia ludzkiego – w świetle encykliki „Humanae vitae”. W: *Sprawiedliwość i miłość w rodzinie i społeczeństwie*, red. Tadeusz Sakowicz i Krzysztof Gąsior, 270-286. Kielce: Karad.
- Adamczyk, Dariusz. 2018. Boskość miłości jako dar i zobowiązanie w służbie człowiekowi – w świetle dokumentu Benedykta XVI „Deus caritas est”. *Zeszyty Formacji Katechetów*, 18, 4 (72), 89-102.
- Benedykt XVI. 2005. Encyklika *Deus caritas est*.
- Brzozowski, Piotr. 1987. Skala wartości – polska wersja testu Milтона Rokeacha. W: *Techniki kwestionariuszowe w diagnostyce psychologicznej*, red. Radosław L. Drwał, 151-166. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Buttiglione, Rocco. 1996. *Mysł Karola Wojtyły*, tłum. Jarosław Merecki. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Chudy, Wojciech. 2006. Miłość a osoby kochające. *Ethos*, 4 (76), 117-130.
- Cieciuch, Jan. 2007. *Relacje między systemami wartości a przekonaniami światopoglądowymi w okresie dorastania*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Czerwińska, Mirosława. 2016. O wartościach i ich zmianie – raport z badań porównawczych nad systemami wartości studentów. *Kultura i Edukacja*, 3 (113), 135-153.
- Czerwińska-Jasiewicz, Maria. 2005. Koncepcje młodzieży na temat własnego życia – propozycja nowego modelu badań. *Psychologia Rozwojowa*, 10 (4), 64-65.
- Domagalski, Zbigniew. 1992. *Małżeństwo darem i wezwaniem*. Gniezno: Wydawnictwo Gaudentinum.
- Dziewiecki, Marek. 2001. Pedagogika miłości: od analfabetyzmu i rozczarowania do dojrzałości. *Studia Warmińskie*, 38, 339-346.
- Dziewiecki, Marek. 2003. *Młodzi w poszukiwaniu szczęścia. Szczęście – Miłość – Seksualność*. Częstochowa: Edycja Świętego Pawła.
- Fiołek, Stanisław i Władysław Szewczyk. 1993. Od sympatii do miłości oblubieńczej (chrześcijańska wizja miłości). W: *Przygotowanie do małżeństwa. „Przyszłość ludzkości idzie przez rodzinę”*, red. Władysław Szewczyk, 55-64. Warszawa: Wydawnictwo Michalineum.
- Furmanek, Waldemar. (1995). *Człowiek – człowieczeństwo – wychowanie*. Rzeszów: Wydawnictwo Oświatowe FOSZE.
- Gerc, Krzysztof. 2010. Hierarchia wartości młodzieży zagrożonej uzależnieniem od środków psychoaktywnych w kontekście funkcjonowania rodziny. *Państwo i Społeczeństwo*, 3, 89-108.
- Ingarden, Roman. 1996. *Przeżycie, dzieło, wartość*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Jan Paweł II. 1981. Adhortacja apostolska *Familiaris consortio*.
- Jan Paweł II. 1994. *List do Rodzin*.
- Jaworska, Aleksandra, Anna Matczak i Joanna Bitner. 2011. *Skala Wartości Rokeacha RVS. Polska normalizacja*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych.

- Kalisz, Michał. 2020. *Koncepcja Miłości Karola Wojtyły*. Dostęp: 9.03.2020. http://www.okiem.pl/czytelnia/art_milosc_wojtyla.htm.
- Kłóskowska, Antonina. 1972. *Společne ramy kultury*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Kupczak, Jarosław. 1999. *W stronę wolności. Szkice o antropologii Karola Wojtyły*. Kraków: Cerf – Kairos – Wydawnictwo „M” – Znak.
- Mariański, Janusz. 2012. *Małżeństwo i rodzina w świadomości młodzieży maturalnej – stabilność i zmiana*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Nowak, Beata Maria. 2017. Hierarchia wartości osób wykluczonych społecznie. *Pedagogika Społeczna*, 1 (63), 139-159.
- Olbrycht, Katarzyna. 2002. *Prawda, dobro i piękno w wychowaniu człowieka jako osoby*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Ossowski, Stanisław. 2000. Konflikty niewspółmiernych skal wartości. W: *Z zagadnień psychologii społecznej. Dzieła*, t. 3, red. Stanisław Ossowski, 89-98. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Paweł VI. 1968. Encyklika *Humanae vitae*.
- Pilch, Tadeusz i Teresa Bauman. 2001. *Zasady badań pedagogicznych, strategie ilościowe i jakościowe*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Półtawska, Wanda. 2010. Miłość małżeńska jako zadanie całego życia (w świetle doświadczeń poradni małżeńskiej). *Fides et Ratio*, 4, 14-21.
- Pulikowski, Jacek. 2003. *Jak wygrać miłość? Instrukcja obsługi*. Częstochowa: Edycja Świętego Pawła.
- Rokeach, Milton. 1968. *Beliefs, Attitudes and Values. A Theory of Organization and Change*. San Francisco: Jossey – Bass.
- Sokal, Urszula. 2001. Wartości preferowane przez osoby dorosłe pochodzące z rodzin pełnych i rozwiedzionych. *Roczniki Socjologii Rodziny*, 13, 161-176.
- Stachewicz, Renata i Krzysztof Stachewicz. 1998. Miłość oblubieńcza i jej ethos. *Ethos*, 43, 118-133.
- Styczeń, Tadeusz. 1982. Człowiek darem. Na marginesie Jana Pawła II „Teologii ciała”. *Znak*, 5, 339-362.
- Styczeń, Tadeusz. 2005. Istota więzi małżeńskiej. W: *Dar ciała darem osoby. O przemilczanym wymiarze kryzysu więzi małżeńskiej*, red. Piotr Ślęczka, 39-55. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Szyran, Jerzy. 2003. Ku miłości dojrzałej. *Collectanea Theologica*, 73 (3), 146-156.
- Szyran, Jerzy. 2006. Miłość oblubieńcza w nauczaniu Jana Pawła II. *Collectanea Theologica*, 76 (2), 153-164.
- Wojciechowska, Mariola, Bożena Zboina i Jolanta Góral-Półrola. 2018. Wartości uznawane przez młodzież i jej rodziców: badania przeprowadzone w regionie świętokrzyskim. *Społeczeństwo i Rodzina*, 4, 174-189.
- Wojciechowska, Mariola, Bożena Zboina i Monika Świercz. 2017. Uznawanie wartości rodzinnych przez Dorosłe Dzieci Alkoholików w świetle badań przeprowadzonych na terenie województwa świętokrzyskiego. *Społeczeństwo i Rodzina*, 3, 25-43.

- Wojciechowska, Mariola. 2008a. *Spójność systemu wartości rodziców z systemem wartości ich dzieci*. Kielce: Wydawnictwo Stachurski.
- Wojciechowska, Mariola. 2008b. *Wartości młodszego i starszego pokolenia Polaków w okresie transformacji ustrojowej*. Kielce: Wydawnictwo UJK.
- Wojciechowska, Mariola. 2011. Starsi – Młodszy. Relacje międzygeneracyjne w sferze aksjonormatywnej. W: *Kultura – edukacja. Ciągłość i tendencje zmian*, red. Mariola Wojciechowska, Jolanta Szempruch i Joanna Karczeńska. Kielce: Wydawnictwo Libron.
- Wojciechowska, Mariola. 2018. *Wartości młodzieży i jej rodziców. W kręgu refleksji nad edukacją*. Kielce: Wydawnictwo UJK.
- Wojtkun, Jarosław. 2006. Rola miłości w życiu człowieka na podstawie „Deus caritas est”. *Zeszyty Formacji Katechetów*, 6, 3 (23), 5-12.
- Wojtyła, Karol. 1974. Rodzina jako communio personarum. Próba interpretacji teologicznej. *Ateneum Kapłańskie*, 66, 83, 2(394), 347-361.
- Wojtyła, Karol. 2001. *Miłość i odpowiedzialność*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Woroniecki, Jacek. 1995. *Katolicka etyka wychowawcza*, t. II/1. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.